

Michał Gąska

*Elementy trzeciej kultury w procesie tłumaczenia prozy
Holenderskich Indii Wschodnich na języki polski i niemiecki*

Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas
Kraków 2021, ss. 275

W ostatnich dekadach w badaniach z zakresu przekładoznawstwa obserwuje się przejście od postrzegania translacji w perspektywie wyłącznie filologiczno-językoznawczej, w której skupiano się głównie na relacji między tekstem oryginału i tłumaczeniem, do szeroko rozumianego ujęcia kulturowego¹. Problematyce tłumaczenia elementów kulturowych poświęcono wiele prac (Katan 1999), badacze analizują przekład nośników kultury przede wszystkim w tekstach literackich (Ginter 2003; Jarniewicz 2006; Skibińska 1999), ale studia te nie ograniczają się tylko do analiz wymienionego materiału źródłowego. Warto nadmienić, że refleksji naukowej poddaje się również translację elementów kulturowych w innego rodzaju tekstach, na przykład technicznych (Stolze 2009).

O ile elementy kulturowe były i są nadal analizowane w różnych kontekstach przekładowych, o tyle mniej uwagi poświęcano dotąd elementom trzeciej kultury w tłumaczeniu, choć nie są one zjawiskiem marginalnym. Na ich znaczenie zwracał uwagę Jacques Derrida, a na gruncie polskim potrzebę badań nad nimi sygnalizowały Dorota Urbanek (2002), Elżbieta Skibińska (2007) i Marta Kazimierczak (2016). Pierwszy podjął ten temat w swoim artykule Jacek Pleciński (1983), następnie inni przekładoznawcy: Adam Sumera (2000), Iliana Genew-Puhalewa (2002), Marta Kazimierczak

¹ Przed zwrotem kulturowym w badaniach z zakresu przekładoznawstwa dominantę licznych studiów stanowiło pojęcie ekwiwalencji (Catford 1969).

(2008), Agnieszka Adamowicz-Pośpiech (2011), Paulina Boguta (2015) i Maciej Stanaszek (2019). Brakuje jednak prac poświęconych w całości elementom kultury trzeciej w translacji, gdyż jedyną monografią z omawianego zakresu opublikowaną w Polsce jest książka Katarzyny Wołek-San Sebastian (2011), która dotyczy elementów kultury trzeciej w przekładzie współczesnej prozy chorwackiej na język polski.

W świetle powyższego – z konieczności pobieżnego – przeglądu stanu badań nad istotą, statusem i specyfiką elementów trzeciej kultury w procesie przekładu pozytywnie należy ocenić podjęcie tego zagadnienia przez Autora recenzowanej książki². Przedmiotem swojej pracy badacz uczynił elementy trzeciej kultury w procesie tłumaczenia prozy Holenderskich Indii Wschodnich, a mianowicie wybranych tekstów napisanych w języku niderlandzkim, na języki polski i niemiecki. Wieloaspektowej analizie poddano pięć utworów, mianowicie *Rubber. Roman uit Deli* i *Koelie* Madelon Székely-Lulofs oraz *Oerog, Heren van de thee* i *Sleuteloo*g Helli S. Haasse. Dzieła te zostały skonfrontowane z ich polskimi i niemieckimi tłumaczeniami pod kątem obecności elementów kultury indonezyjskiej, w tym układzie będącymi nośnikami kultury trzeciej. Jak podkreśla Autor, w wybranych powieściach w procesie przekładu „stanowią część konstytutywną dyskursu rozwiniętego w komunikacji interkulturowej od około 1850 do 1949” (s. 9), który prowadzony był między Holendrami – kolonizatorami, rodzimymi mieszkańcami Holenderskich Indii Wschodnich i wspólnych potomków przedstawicieli obu kultur³.

Jako że istota translacji ma złożony charakter, w konfrontatywnych studiach nad przekładem konieczne jest uwzględnianie wielu aspektów, w tym czynnika ludzkiego, ujmowanego w ramach translatoryki antropocentrycznej, zakładającej ujęcie holistyczne⁴. Słusznie więc wybrano to

² Recenzowana monografia jest poprawioną wersją rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem profesor Anny Małgorzewicz i obronionej w 2020 roku na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Autor opublikował również kilka artykułów dotyczących rozmaitych aspektów przekładu elementów kultury trzeciej (Gąska 2021, 2022).

³ Należy podkreślić, że status elementów trzeciej kultury bywa różny, co również sygnalizuje Autor (s. 9). W wielu tekstach, nie tylko literackich, ale i użytkowych (np. w komunikatach reklamowych), pełnią one rolę ornamentacyjną, oddają lub wzmacniają koloryt lokalny i budują klimat, a więc ich funkcja jest bliska tej, jaką pełnią środki stylistyczne.

⁴ W paradygmacie antropocentrycznym układ translatywny obejmuje twórcę tekstu wyjściowego, czyli nadawcę prymarnego, następnie adresata tekstu docelowego oraz tłumacza, który pośredniczy między nadawcą a adresatem, wraz z jego kompetencjami i właściwościami mentalno-poznawczymi.

ujęcie badawcze: przyjęcie takiej perspektywy umożliwia dogłębną analizę wybranego zagadnienia badawczego oraz włączenie szerszego kontekstu do studiów nad elementami kultury trzeciej, bez którego nie byłoby możliwe ukazanie ich specyfiki tłumaczeniowej.

Recenzowana monografia składa się z ośmiu rozdziałów, z których siedem ma charakter teoretyczny, a ostatni zawiera omówienie wyników przeprowadzonego badania. W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Elementy trzeciej kultury w dotychczasowych badaniach nad translacją*, przedstawiono stan badań nad nośnikami kultury trzeciej w przekładzie. Dokonano przeglądu prac, w których uwzględniono problem tłumaczenia tej grupy jednostek.

Rozdział drugi, *Pojęcie kultury w świetle antropologii kognitywnej i kulturologii antropocentrycznej*, zawiera omówienie pojęcia kultury w ujęciu antropologii kognitywnej i kulturologii antropocentrycznej oraz relacji kultury i języka. Przeciwwstawiając tradycyjne pojęcie kultury temu, jakie przyjęto w antropologii kognitywnej, Autor podjął próbę zdefiniowania kultury zgodnie z założeniami kulturologii antropocentrycznej, z uwzględnieniem człowieka jako obiektu poznawczego, tj. istoty wytwarzającej wypowiedzi językowe i wytwory kultury. Ponadto scharakteryzowano deskryptory, czyli determinanty i formanty kulturowe. Ostatni podrozdział poświęcony jest kompetencji kulturowej w zestawieniu z kompetencją językową i komunikacyjną.

W rozdziale trzecim, którego tytuł brzmi *Translatoryka antropocentryczna jako podstawa badań nad elementami kultury trzeciej*, nakreślono najważniejsze założenia translatoryki antropocentrycznej, stanowiącej – jak już wspomniano – teoretyczne podwaliny recenzowanej monografii. Autor przedstawia w nim założenia paradygmatu translatoryki antropocentrycznej, które są kluczowe dla analizy badań własnych. Należą do nich: definicja kompetencji translatorskiej, bilingwizm i bikulturyzm tłumacza, rola tekstów wyjściowych i docelowych stanowiących sekundarny obiekt badawczy w przyjętym paradygmacie. Rozdział ten zawiera również omówienie presupozycji adresata translatu i modalności translacyjnej.

Zjawisko inności w procesie translacji w procesie translacji to tytuł kolejnego rozdziału, w którym zasygnalizowano konieczność rozgraniczenia dwóch pojęć, mianowicie inności i obcości. Omówione zostały również nośniki obcości, które aktywizują inność w translacji rozumianej jako akt komunikacji. Następnie zaprezentowano model lakun – paradygmat istotny w perspektywie translatorycznej jako umożliwiający analizę

„zjawiska inności na tle jego relacji zależności między rzeczywistością pozajęzykową a postrzegającymi ją interlokutorami komunikacji translacyjnej” (s. 68).

Rozdział piąty, noszący tytuł *Intencjonalne postawy tłumaczy w procesie tłumaczenia*, zawiera omówienie postaw osób dokonujących przekładu wobec zjawiska inności w procesie przekładu na poziomie makrostrukturalnym, bazującym na przeciwstawieniu naturalizacji i egzotyzacji. Na początku przybliżono poglądy myślicieli działających w okresie przed wyodrębnieniem nauki o translacji jako samodzielnej dyscypliny. Przedstawiono rozważania badaczy takich jak Cyseron, św. Hieronim, Marcin Luter i Friedrich Schleiermacher. Następnie skupiono się na dychotomii strategii tłumaczeniowych Eugene’a Nidy, Christiane Nord, Petera Nemarka, Juliane House i Lawrence’a Venutiego.

W rozdziale szóstym o tytule *Kulturowe nośniki inności* dokonano przeglądu wykładników inności, do których zalicza się: jednostki leksykalne będące nazwami elementów kulturowych, słowa kultury, słowa klucze. Autor słusznie zwraca uwagę na bogactwo terminów wykorzystywanych do nazwania kulturowych nośników inności i podejmuje próbę uporządkowania ich na potrzeby badań własnych. Następnie przedstawiono typologię elementów kulturowych oraz funkcji ich wykładników w tekście. W końcowej części rozdziału zawarto typologię technik przekładowych wykorzystywanych w tłumaczeniu omawianych nazw.

Tytuł kolejnego rozdziału to *Elementy trzeciej kultury w translacji*. W tej części pracy skupiono się na istocie elementów trzeciej kultury w procesie przekładu. Zasługują one na wnikliwą analizę, ponieważ stanowią szczególny przypadek elementów obcojęzycznych w tekście docelowym. Autor eksponuje złożoność omawianego zjawiska, podejmuje próbę zdefiniowania elementów trzeciej kultury. W pracy przyjęto za Marią Mocarz (2011: 76), że elementy trzeciej kultury są „genetycznie związane z inną niż kultura oryginału i przekładu przestrzenią kulturową [...], ale których denotaty i/lub pojęcia mogą występować w kulturze oryginału i/lub przekładu”. Zdaniem Autora powinno się je definiować jako „elementy tekstu wyjściowego i (lub) translatu, które postrzegane [są – przyp. J.Sz.] przez adresatów tych tekstów jako inne, nietypowe dla kultury zarówno wyjściowej, jaki docelowej” (s. 100). Omówiono również funkcje elementów trzeciej kultury w procesie komunikacji.

Rozdział ósmy, zatytułowany *Elementy kultury indonezyjskiej w tłumaczeniu prozy Holenderskich Indii Wschodnich – badanie empiryczne*, stanowi

najobszerniejszą część pracy. W początkowych podrozdziałach Autor omawia założenia metodologiczne i analizowany materiał oraz dokonuje przeglądu technik tłumaczeniowych wykorzystanych w badaniu. Następnie przechodzi do zasadniczej prezentacji uzyskanych wyników, które są przedstawione dla poszczególnych dzieł w następującej kolejności: *Rubber. Roman uit Deli* (tłum. niem. Walther Hjalmar Kotas; tłum. pol. Henryk Leśniewski), *Koelie* (tłum. niem. Walther Hjalmar Kotas, Josef Tichy; tłum. pol. Herminia Bukowska), *Oeroeg* (tłum. niem. Maria Csollány, Gregor Sefereus; tłum. pol. Zofia Klimaszewska), *Heren van de thee* (tłum. niem. Maria Csollány; tłum. pol. Alicja Oczko), *Sleuteloog* (tłum. niem. Birgit Erdmann i Andrea Kluitmann; tłum. pol. Alicja Oczko).

W przypadku każdego utworu struktura podrozdziału jest identyczna i obejmuje następujące sekcje: *Nazwy geograficzne*, *Nazwy elementów kulturowych*, *Wtręty językowe*, *Elementy dialogów*. W obrębie każdej z nich przedstawiono analizę wyekscerpowanych przykładów tłumaczenia elementów kultury trzeciej w poszczególnych tłumaczeniach danego utworu oraz osobne omówienie technik tłumaczeniowych użytych do przekładu jednostek z danej kategorii, na przykład nazw geograficznych.

Analizę wieńczą wnioski końcowe, które stanowią odpowiedzi na pytania badawcze. Nazwy elementów kultury trzeciej wyekscerpowane z wybranych do analizy dzieł zostały przetłumaczone z wykorzystaniem wszystkich technik ujętych w przedstawionej w pracy typologii (reprodukcja, kalka językowa, odpowiednik, peryfraza, aproksymacja, hiperonim, opuszczenie), przy czym były one stosowane z różną częstotliwością. Oprócz technik ujętych w typologii wykorzystane zostały również inne, mianowicie substytucja, modulacja i posłużenie się innym elementem trzeciej kultury, lepiej znanym przedstawicielom kultury docelowej. Autor zauważa, że reprodukcja była techniką najczęściej wybieraną w celu przetłumaczenia nazw geograficznych, nazw elementów kulturowych i elementów dialogu. W przypadku wtrętów językowych obok reprodukcji posługiwano się również odpowiednikami w języku docelowym.

Badanie pozwoliło ustalić, że tłumacze mieli świadomość różnic w sferze doświadczeń poznawczych odbiorców tekstu wyjściowego i docelowego oraz „deficytów w wiedzy uprzedniej tych drugich” (s. 236), czego poświadczenie stanowi wykorzystywanie licznych technik eksplikacyjnych, wzbogacających poznawczo adresatów tłumaczenia. Analiza nie wykazała znacznych różnic w zakresie doboru technik przekładowych między wersjami językowymi tłumaczeń. Zaobserwowano natomiast rozbieżności

w zakresie stosowania eksplikacji dotyczących nazw elementów kultury trzeciej. Wpływ na dobór technik tłumaczeniowych miał niewątpliwie okres powstania danego tekstu: w przekładach powieści przedwojennych Madelon Székely Lulofs w stosunku do wtretów językowych znacznie częściej posługiwano się odpowiednikiem w języku docelowym niż w tłumaczeniach współczesnych książek Helli S. Haasse. Wystąpiły również różnice dotyczące wszystkich kategorii elementów trzeciej kultury w zakresie eksplikacji występującej z elementami reprodukowanymi w translacji. W tłumaczeniach przedwojennych i tych z okresu powojennego dominuje objaśnienie w przypisie dolnym oraz odpowiednik lub aproksymacja bezpośrednio po elemencie kultury trzeciej. Z kolei tłumacze współcześni preferują umieszczenie eksplikacji w głosie zawartej w słowniczku umieszczonym na końcu książki.

Dzięki temu, że część powieści stanowiących korpus badawczy była tłumaczona przez te same osoby, na przykład Walther Hjalmar Kotas przełożył *Rubber. Roman uit Deli i Kolie*, możliwe było przeanalizowanie wyborów dokonanych przez jednego człowieka w procesie translacji różnych powieści. Autor poczynił obserwacje dotyczące strategicznego podejścia tłumaczy do traktowania elementów kultury trzeciej w translacji. Przykładowo, Maria Csollány posługiwała się kombinacją trzech technik: reprodukcji, wykorzystania odpowiednika i podania eksplikacji w głosie, natomiast Alicja Oczko podawała zarówno szczegółowe informacje objaśniające w przypisach dolnych, jak i glosariusz z krótszymi eksplikacjami.

Autor podkreśla, że przekład elementów kultury trzeciej stanowi wyzwanie dla tłumaczy, którzy często nie mają wiedzy z zakresu kultury trzeciej i języka trzeciego, co poświadczały rozmaite błędy występujące w ich translacji. Zwraca również uwagę na kompetencję interkulturową tłumacza, rozumianą jako „świadomość istnienia różnic kulturowych (i wynikających z nieprzystawalności systemów kulturowych lakun) oraz pokonywania tych niespójności w procesie translacji” (s. 237).

Recenzowana monografia stanowi niewątpliwie cenny wkład do badań nad translacją elementów kultury trzeciej. Jest ona bowiem pionierską pracą z tego zakresu, tak jak zasygnalizowano już wcześniej, temu zagadnieniu poświęcano stosunkowo niewiele uwagi, a jedyne opracowanie książkowe K. Wołek-San Sebastian (2011) napisane zostało z perspektywy literaturoznawczej. Wybór metodologii badawczej, tj. usytuowanie analiz w paradygmacie translatoryki antropocentrycznej, umożliwiło Autorowi przeprowadzenie polikonfrontatywnych studiów nad zebrany materiał.

Na pochwałę zasługują również inne aspekty pracy: jej przemyślana struktura, rzetelny przegląd artykułów i monografii z omawianego zakresu, ukazujący zdolność Autora do ich krytycznej oceny i proponowania własnych rozwiązań, oraz sumienność w przeprowadzaniu analiz. Trafnie dobrany materiał ilustracyjny ujęty w przejrzystych tabelach także należy ocenić pozytywnie, ponieważ przedstawiona egzemplifikacja jest bogata i interesująca. Należy również podkreślić, że wykaz cytowanych publikacji obejmuje liczne pozycje – zarówno polskie, jak i zagraniczne, w tym niemiecko-, holendersko- i anglojęzyczne (s. 243–255)⁵.

Recenzowana książka z pewnością zainteresuje badaczy przekładu i tłumaczy – lektura monografii pozwala na wzbogacenie zarówno wiedzy teoretycznej, dotyczącej elementów kultury trzeciej i ich translacji, jak i praktycznej umiejętności tłumaczenia ich wykładników w tekstach. Niniejsza praca jest również cennym źródłem informacji dla dydaktyków przekładu i adeptów translatoryki. Podsumowując, należy stwierdzić, że Autor wniósł istotny wkład do badań z zakresu przekładoznawstwa, inspirując do dalszych studiów nad tłumaczeniem elementów kultury trzeciej.

BIBLIOGRAFIA

- Adamowicz-Pośpiech A., 2011, *O tłumaczeniu elementów „trzeciej kultury” i języka niestandardowego na przykładzie polskich wersji „Lorda Jima” Josepha Conrada*, „*Studia Neofilologiczne*”, VII, s. 241–255.
- Anokhina T., 2013, *The Linguistic Lacunation: Cognitive Mapping in Schemes and Terms*, „*Journal of Education, Culture and Science*”, 1, s. 166–174.
- Boguta P., 2015, *Japonia w polskim przekładzie „Diamentowej karocy” Borisa Akunina, czyli o problematyce trzeciej kultury w przekładzie literackim*, „*Między Oryginałem a Przekładem*”, XXI, 1(27), s. 59–75.
- Catford J.C., 1969, *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistic*, London.
- Dagut M., 1981, *Semantic „Voids” as a Problem in Translation Process*, „*Poetics Today*”, 2(4), *Translation Theory and Intercultural Relations*, s. 61–71.

⁵ Wykaz literatury warto było uzupełnić o kilka pozycji traktujących o lakunarności, między innymi o monografię autorską Igora Panasiuka (2005) oraz artykuły Mechaba Daguta (1981) i Tetiany Anokhiny (2013).

- Derrida J., 2009 (1985), *Wieża Babel*, w: *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, red. P. Bukowski, M. Heydel, Kraków, s. 375–383.
- Gąska M., 2021, *A glossary as an explicative translation technique in the translation of the third culture elements*, „*Germanica Wratislaviensia*”, 145, s. 129–144.
- Gąska M., 2022, *Translation as Transcultural Communication with Regard to the Third Culture Elements*, „*Lublin Studies in Modern Languages and Literature*”, 46, s. 19–30.
- Genew-Puhalewa I., 2002, *Turczyzny w powieści „Baj Ganiu”*, Aleko Konstantinowa, w: *Warsztaty translatorskie. Workshop on Translation*, t. 2, red. R. Sokoloski, H. Duda, J. Scholz, Lublin–Ottawa, s. 53–72.
- Ginter A., 2003, *Kilka uwag o przekładzie elementów kulturowych w kontekście badań nad presupozycją*, w: *Język – Literatura – Dydaktyka*, red. J. Opoka, A. Oskiera, Łódź, s. 349–358.
- Jarniewicz J., 2006, *O swojskiej obcości, czyli język rosyjski w angielskim przekładzie „Małej apokalipsy”*, w: *Konwicky i tłumacze*, red. E. Skibińska, Łask, s. 179–188.
- Katan D., 1999, *Translating Cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*, Manchester.
- Kazimierczak M., 2008, *Obcość w oryginale, obcość w przekładzie – „Bella”*, Michaiła Lermontowa, w: *Odmienność kulturowa w przekładzie*, red. P. Fast, P. Janikowski, A. Olszta, Katowice–Częstochowa, s. 177–197.
- Kazimierczak M., 2016, *Na peryferiach teorii – trzeci język w przekładzie*, „*Między Oryginałem a Przekładem*”, 1/31, s. 63–91.
- Mocarz M., 2011, *Kultura trzecia w odbiorze przekładów przewodników turystycznych po Polsce*, w: *Tekst jako kultura. Kultura jako tekst*, red. Z. Nowożenowa, Gdańsk, s. 237–244.
- Panasiuk I., 2005, *Kulturelle Aspekte der Übersetzung: Anwendung des ethnopsycholinguistischen Lakunen-Modells*, Münster.
- Pleciński J., 1983, *Przekład elementów obcojęzycznych tekstu literackiego*, „*Studia Romanica Posnaniensia*”, IX, s. 131–143.
- Skibińska E., 1999, *Przekład a kultura. Elementy kulturowe we francuskich tłumaczeniach „Pana Tadeusza”*, Wrocław.
- Skibińska E., 2007, *Ten trzeci, ta trzecia w przekładzie. Smaki Prowansji Anglikom opisane, Polakom wytłumaczone*, w: *Przekładając nieprzekładalne II. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji Translatorycznej*, Gdańsk – Elbląg 1999, Gdańsk, s. 195–215.
- Stanaszek M., 2019, *Obca inność w przekładzie – która odpycha i/lub przyciąga*, w: *Translatoryczne i dyskursywne oblicza komunikacji*, red. E. Gruszczyńska, M. Guławska-Gawkowska, A. Szczęsny, Warszawa, s. 69–79.

- Stolze R., 2009, *Dealing with Cultural Elements in Technical Texts for Translation*, „The Journal of Specialized Translation”, 11, s. 124–142.
- Sumera A., 2000, *Source Language, Target Language and the Third One*, w: *Przekładając nieprzekładalne. Materiały z I Międzynarodowej Konferencji Translatorycznej*, Gdańsk – Elbląg 1999, Gdańsk, s. 537–542.
- Urbanek D., 2002, *Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu*, w: *Przekład – Język – Kultura*, red. R. Lewicki, Lublin, s. 61–70.
- Wołek-San Sebastian K., 2011, *„Trzecia kultura”, a problemy przekładu nowszej literatury chorwackiej*, Kraków.

Joanna Szerszunowicz

Uniwersytet w Białymstoku
j.szerszunowicz@uwb.edu.pl
ORCID: 0000-0001-6197-5643